

Ur *Tidsignal* nr 2 2005

Håkan Blomqvist

Antisemitismen och vänstern. Inte alltid som eld och vatten

Antisemitism placeras gärna på den politiska högerkanten, men antisemitiska uttryck har historiskt förekommit även inom vänstern och den socialistiska arbetarrörelsen. Det menar Håkan Blomqvist, samtidshistoriker vid Södertörns högskola och ansvarig utgivare för veckotidningen *Internationalen*, som forskar kring arbetarrörelse, nationalism och antisemitism, ett tema som återkommit i flera böcker, bl a *Gåtan Nils Flyg och nazismen* 1999 samt *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg* 2001. Till årsskiftet utkommer hans doktorsavhandling *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*.

”Det ligger i judendomens hela kynne att vara 'cell'-byggare, att fräta sönder, inifrån uppluckra och förbränna. Ty judendomen har i sällspord grad varit parasitär. Den är lik dessa underliga växter, som icke ha sina rötter i jorden utan i andra växter, vilkas must och saft utgöra deras näring. Judendomen har varit och är den indoariska folkstammens mistel. Den kräver en ädel ras som näringskälla, och det vore orättvist att förneka, att den har klar blick för det bästa och livsdugligaste. Så har den judiska rasen blivit historiens förnämsta exploatör.”

Första gången jag stötte på orden var i ett litet silkestunt flygblad från föreningen ”Svenskhetens bevarande i Sverige”, tryckt 1940. Bladet var inlagt i den antisemitiska tidningen *Dagens Eko* som tillhörde floran av pronazistiska språkrör under kriget. Men citatet härrörde inte från någon dåtida nazist utan från en av den svenska socialdemokratins klassiska hövdingar under mellankrigstiden, Arthur Engberg, av många ansedd som nummer två efter Hjalmar Branting. Orden hade en gång varit stort uppslag på s-tidningen *Arbetets* förstasida där Arthur Engberg under tidigt 20-tal tjänstgjorde som chefredaktör. ”Om judarna”, löd rubriken över ledartikeln som tog sin utgångspunkt i kritik av sovjetbolsjevismen: ”Överallt i 'kommissariernas' värld möter man juden. Det finns fog för påståendet att proletariats diktatur i Ryssland i själva verket betyder judens diktatur över ryssen.” Bolsjevikrevolutionen var, varnade Engberg sina socialdemokratiska läsare, ett led i judendomens försök att erövra världen. Och den nybildade Kommunistiska Internationalens undermineringsarbete handlade, fortsatte han, just om judendomens ”kynne” att inifrån uppluckra, förbränna och fräta sönder de övriga raserna och den ”nationella folkstocken.”¹

Vad var detta? En klassisk antisemitisk agitationsartikel om hotet från den ”judiska världskonspirationen” på första sidan av den svenska socialdemokratins kanske främsta språkrör! Dessutom författad av tidningens chefredaktör och en av rörelsens mest framstående ledare. Studier av tidningens och partiets arkiv har inte kunnat röja några invändningar eller motreaktioner. Och artikeln var inte ensam i sitt slag. Engberg återkom då och då till temat och brännmärkte inte bara bolsjevismen som judisk. Även storfinansen, liberaler, konservativa, *Dagens Nyheter*, skönlitterära författare och den fördärvliga jazzmusikens upphovsmän kunde inkassera åthutningar om ”hebréer”, ”semiter” eller ”judar”.

Antisemitism placeras gärna på den politiska högerkanten, men att antisemitiska uttryck förekommit även inom vänstern och den socialistiska arbetarrörelsen har inte riktigt verkat höra till historien. Den tolkningen har dessvärre utgått ifrån en viss redigering av det historiska minnet i ljuset av fascismen, Tredje Riket och förintelsen av det judiska folket i Europa. Det var inte bara människor, stater och samhällssystem som gick under när ”det korta 1900-talets” stormar av revolutioner, kriser och krig svepte över kontinenten från 1914 till —

¹ Arbetet ”Om judarna” 12 mars 1921

45. Hela idévärldar följde med rasmassorna och begravdes i bråten, för att bara sticka fram här och där som sotiga flagor inför eftervärlden. Några av dessa härrörde från arbetarrörelsen.

Antijudisk antikapitalism

”När allt kommer omkring”, skrev historikern Peter Pulzer en gång drastiskt, ”var anti-kapitalism en av de äldsta och mest naturliga formerna för antisemitism.” Orsaken låg i grundmurade föreställningar hos Europas kristna befolkningar om att det rådde ett oupplösligt samband mellan penningekonomin och judarna. Efter fördrivningen från Palestina utvecklades judarna till ett handelsfolk som upprätthöll handeln mellan Europa och Orienten efter den antika världens undergång. Genom den medeltida kristna kyrkans beslut isolerades judarna efterhand till näringar med anknytning till penninghantering, otillåtna för kristna. På så sätt kom judarna att tjäna en dubbel funktion. Ekonomiskt kunde de utföra uppgifter som gick på tvärs mot kyrkans förkunnelse men var viktiga för den medeltida ekonomin. Ideologiskt kunde de tjäna som varnande exempel på följderna av avfallet från den rätta tron. ”Penningjuden” — från mytologin om Judas' trettio silverpenningar till den medeltida penningutlånan och schackraren — förankrades som en kraftfull stereotyp i europeiskt medvetande. Denna låg, med Henrik Bachners ord, ”färdigformulerad” vid kapitalismens genombrott.² Även om detta genombrott från slutet av 1700-talet innebar att judar relativt sett fick mindre betydelse inom den växande handels- och penningsektorn levde stereotypen vidare. Att judiska köpmanna- och finansfamiljer spelade en viktig roll i borgerliga kretsar som under 1800-talet vann ökat inflytande i centrala och västra Europa tycktes för många bekräfta stereotypen. Massorna hade, skrev den marxistiske historikern Isaac Deutscher, vant sig vid att identifiera juden först och främst med köpmän, mäklare, procentare och kapitalister och judarna hade blivit symbolen för dessa företeelser i folkens medvetande. ”Slå upp det engelska Oxford Dictionary”, manade Deutscher, och den vanliga betydelsen av ordet ”jude”. Det är en ”person av den hebreiska rasen” och ”snål procentare, som gör bra affärer.” Att handla som en jude betyder enligt uppslagsverket, citerade han, att ”lura och bedra”. Svenska uppslagsböcker och ordlistor formulerade sig inte annorlunda. ”Jude” kunde vara ”mosaisk trosbekännare” och tillhörig den judiska nationen eller, från 1870-tal, den ”semitiska rasen”, men också stå för ”utsugare” eller ”ockrare” i allmänhet. Att vända sig mot penningekonominns ökande inflytande, låneräntor, bankverksamhet och indrivning kunde ofta formuleras som att motsätta sig ”juden” — oavsett om den aktuella tvistefrågan inblandat judiska trosbekännare eller ej.

Det tidiga 1800-talets folkliga rörelser och protester från hantverkare, småbönder och andra vilkas villkor försämrades av näringsfriheten och industrikapitalismen riktades inte sällan mot ”judarna”, i samtliga av bemärkelsen ovan. 1820-talets antikapitalistiska tyska så kallade ”Hep! Hep! — upplopp”³ —, vände sig mot judiska kreaturshandlare och finansmän och spred sig över såväl landsbygd som storstäder. En del av den folkliga franska radikalismen under revolutionerna kring 1830 och 1848 riktade sig mot ”judarna” i egenskap av den nya storbourgeoisie som under perioden växte i makt och rikedom. På våra breddgrader attackerades judiska butiker och bostäder i samband med hantverkarupploppen i Stockholm 1839 och 1848 och en starkt antijudisk radikalism kom att präglade den upproriska sk ”rabulistpressen”. Den kristet socialistiska *Folkets Röst* och mer liberalt jakobinska *Fäderneslandet* attackerade inte bara namngivna judiska företagare som ”juden Leja” och ”juden Berns”. Även enskilda medlemmar av den ”judiska nationen”, som formuleringen hånfullt löd, kunde offentligt förföljas med anklagelser om incest, omoral och luredrejeri. Detta samtidigt som tidningarna agiterade för hantverkarnas medborgerliga rättigheter och sociala trygghet gentemot

² Henrik Bachner *Återkomsten. Antisemitismen i Sverige efter 1945* Stockholm 1999. En långtifrån invändningsfri men viktig undersökning av vänstern och antisemitismen/HB

³ Betydelsen av termen ”Hep, hep” är osäker, men kan ha avsett vallpojkmarnas rop vid indrivning av fåren.

överhetens maktfullkomlighet.

Denna typ av folklig antikapitalism i ett Europa som präglades av det äldre ståndssamhällets upplösning befann sig i stark kontakt med den kristna tron och symbolvärlden. ”Socialism” eller ”kommunism” uppfattades, då termerna användes, ofta som förverkligandet av evangeliets löften och moraliska lagar vars motsida utgjordes av det brott mot Guds vilja som judarnas eviga vandring på jorden var uttrycket för. I stereotypen ”penningjuden” sammanlöpte utsatta hantverkare och bönders motstånd mot penningekonomin med deras kristna tros uppfattningar om gott och ont. Antikapitalism och antijudiskhet kunde sammanfalla och inte sällan återfinnas i de tidiga sk ”utopiska socialisternas” budskap. Den franska socialismens föregångare Fourier, Proudhon, Toussenel och Leroux var visserligen inte alla kristna men förenade sin antikapitalistiska förkunnelse med uttalad antijudiskhet.

Marxismen

Med industrialismens triumf kom hantverkar- och ståndssamhället att tillhöra det förflutna. 1800-talets sista tre årtionden upplevde genombrotten för konstitutionella nationalstater, modernitet och kapitalism över stora delar av västra och centrala Europa. Kyrkans grepp försvagades till förmån för vetenskapens. Den nya sammanhållningsideologin nationalismen sökte hålla ihop moderniserade territorialstater där religionen knakade i fogarna. Sociala motsättningar kläddes inte längre främst i trons språk. Nationellt intresse och vetenskap var den nya tidens motiv. Även folkligt oppositionella idéströmningar som socialism och kommunism ömsade skinn. Istället för att utgöra radikala hantverkarläror på kristen grund förvandlades de till politiska doktriner med vetenskapliga anspråk. Med ”marxismen”, det idésystem som utvecklades inom den tyska socialdemokratien på 1880- och 90-talet, förvandlades antikapitalismen från tillbakablickande eller utopisk vision till radikal utvecklingsidé för proletariats gränsöverskridande gemenskap. Därmed förändrades också synen på det judiska och kolliderade med den forna antijudiskheten.

Marx, själv från en judisk familj, hade som ung vänt sig ifrån det judiska med stark motvilja riktad mot både religionen och föreställningar om en judisk gemenskap värd att bevara. Han menade, i en numera omdiskuterad artikel, *Zur Judenfrage* från 1843, att judarna överlevt som en särskild kategori genom historien, inte för att de utvalts av Gud utan på grund av sin ekonomiska roll som handelsfolk. Den judiska religionen var, enligt den unge Marx, det ideologiska uttrycket för den rollen och skulle släppa sitt grepp först när människan kunde befria sig från religionens sociala orsaker. ”Juden”, i egenskap av penningutlånaren och ockraren, skulle likaså försvinna när penningen inte längre hade någon central betydelse för det mänskliga samhället. Marx formuleringar skulle idag betraktas som antisemitiska, men hindrade inte Marx själv från att vara anhängare av lika rättigheter för judar i ett Europa där dessa rättigheter ännu låg i framtiden. Ut ur ghettot, religionen och avgränsade nationaliteter till mänsklighetens universella förening, löd Marx och andra radikala judiska intellektuella budskap före den stora nationaliseringen av Europas befolkningar.

För den europeiska marxistiska arbetarrörelse som växte fram på 1880-talet utgjorde den unge Marx' funderingar kring ”judefrågan” ingenting av särskild vikt. Centralt var istället det universella budskapet och den sekulär utvecklingsidé som överskred liberalismen och istället för att avvisa industrialismen hoppades förverkliga dess möjligheter. Därmed placerade sig den nya arbetarrörelsen, socialdemokratien, i motsättning till äldre riktningar. I den franska socialismen ägde brytningen med en uttalad antijudisk socialism rum först i samband med Dreyfus-affären på 1890-talet. I Tyskland ägde skilsmässan rum på 1870-talet då antijudiska och kristna socialister under ledning av Adolf Stöcker bildade ett socialkristet arbetarparti som sökte vinna inflytande bland arbetarna. I Sverige visar en jämförelse mellan den unga svenska socialdemokratiens politiska agitation och rabulisternas fyrtio år tidigare på en markant skillnad. Där *Folkrösten* 1850 envetet attackerade namngivna judiska ”capitalister”

och ”penningemän”, handlade August Palms och efterföljarnas agitation om ”kapital” och ”sammhällssystem”. Där ledande hantverkarsocialister som Frans Sjöberg 1850 vände sig helt mot medborgerliga rättigheter för judar var sådana rättigheter självklara för Palm och Branting och även Arthur Engberg.

Nationalism och rastanke

Det betyder emellertid inte att vi, när det gäller socialismens förhållande till judarna, kan teckna ”slutet gott, allting gott” efter introduktionen av marxismen i den europeiska arbetarrörelsen. Först, för att äldre religiöst präglade synsätt och språkbruk länge levde kvar i olika länders socialdemokratiska arbetarrörelser. ”Penningjuden” var en stereotyp som ibland återkom i agitationen både från kontinentens socialdemokratier och den svenska. När agitatorn Atterdag Wermelin på 1880-talet i den berömda pamfletten *Kan sparsamhet rädda proletarietet* brännmärkte roffarsamhället var måltavlan ”den rike judens begär” och skrumpna ”procentarhjärta.” När upprorsskalden Leon Larsson ramade in den socialdemokratiska ungdomskongressen 1907 med dikten ”Vårt land” löd några av raderna:

Vårt land, o vårt väldiga fädernesland
 Det äges av ockrande judar
 Och landet är fjättrat i kedjor och band
 Och lämnat åt penningens gudar.⁴

Av sammanhanget framgår betydelsen av det nationella i den socialdemokratiska arbetarrörelsens budskap efter sekelskiftet. Med nationalismens oinskränkta herravälde kunde få politiska rörelser längre undvika temat. Vem representerade bäst Sverige, ja, vem var egentligen mest svensk? I kapplöpningen om svenskhet hamnade judar och judiskhet återkommande i skottgluggen, från olika håll. August Strindberg hade på 1880-talet gycklat med ”penningjuden” men också med ”hovjuden”, stereotypen för inställsamma s k skyddsjudar som sökte hålla sig väl med fursten. Framträdande svenska judar inom den konservativa högern eller litterära etablissemanget kunde angripas på liknande sätt från vänster. Under Strindbergsfejden 1910 attackerades kritikern Oskar Levertin för sin ”hebréiska oförmåga” att greppa det äktsvenska djupet hos folkets främste diktare. Och högermannen Sven Hedin hånades för sin storsvenska rustningsagitation av den unge Arthur Engberg som 1914 skrev:

Sven Hedin som *svenskhets* tolk! Hör du inte, hur det äkta i svenskt folklynne skrattar ironiskt och hånfullt? Ser du icke det medlidsamma löjet på den svenske allmogemannens läppar, när hovbugaren Sven von Hedin presenterar sitt halvsemitiska väsen såsom äktsvenskhetens fullödigaste uttryck?

Till nationalismens tid hörde också rastänkandet som i över ett sekel, från mitten av 1800-talet till 1970-talet, utgjorde en dominerande vetenskapligt grundad föreställning. Få betydelsefulla politiska och ideologiska strömningar kunde stå utanför den idéstrukturen utan stred om tolkningar och prioritet. För vänstern i bred mening — från socialister till liberaler — vette tolkningarna i allmänhet mot en önskan att minska skillnaderna eller betona andra frågor, som politiska rättigheter och sociala förändringar. Men även hos det tidiga 1900-talets arbetarrörelse och liberaler finner man lätt djupgående rasresonemang, ofta i replik mot konservativa synsätt. I striden om svenskheten kunde även hänvisningen till ras riktas mot det judiska. Botanikprofessorn Bengt Lidforss, socialdemokratins förste framstående akademiker, förenade tidens rasvetenskapliga rön med det socialistiska budskap han förde ut i tidningen *Arbetets* spalter kring sekelskiftet. Att den svenska socialismen måste bygga på ”germansk grund” såg han som givet, liksom att judarna representerade något artfrämmande i förhållande till detta germanska. I hans artiklar återkom de bekanta framställningarna om den ”judiska

⁴ Leon Larsson ”Vårt land.” *Fram* Kongressnummer 5907, s 3

andans” oroliga rotlöshet, ytliga kosmopolitiska och parasitära karaktär såsom de utvecklats genom förvandlingen av den äldre religiösa antijudiskheten till dess sekulära uttryck från 1870-talet, den moderna rasinriktade antisemitismen.

Klasskamp och judisk socialism

Den marxistiska arbetarrörelsens syn på denna moderna antisemitism utgjorde den tredje faktorn av betydelse. Längre betraktades antisemitism som uttryck för äldre förhållanden dömda att försvinna i takt med upplösningen av det medeltida skråsamhället och judarnas ghettotillvaro. Med lika medborgerliga rättigheter, sekularisering och proletariats internationella förening skulle såväl antijudiskhet som judisk — liksom annan nationell — egenart tona bort. Kampen mot antisemitism kunde vid enstaka tillfällen lyftas fram men spelade i allmänhet ingen framträdande roll. Det var proletariats gemensamma klasskamp tvärs över nationella och andra skillnader som på köpet skulle förpassa alla andra former av förtryck till historien. När den internationella socialdemokratiska kongressen i Bryssel 1891 manades av amerikanska judiska socialister att fördöma antisemitismen i Europa beslutade ombuden prompt att gå vidare på dagordningen. Proletariatet hade gemensamma intressen och skulle inte splittra sig i ras och nation, argumenterade man.

Genom nationaliseringen av Europas befolkningar förändrades emellertid förutsättningarna och de socialdemokratiska arbetarrörelserna bekände sig till nationalitetens värde och självbestämmanderätt. Vanligen knöts dock denna nationalitet till territorium varför transnationella folk som judarna hamnade utanför. Här framträdde en fjärde faktor av betydelse i sammanhanget. Med det växande genomslaget för national- och raskategorier kunde, som vi såg hos Lidforss, nationella stereotyper kring det judiska produceras även från vänster. Som svenskt, tyskt och franskt försågs också judiskt med sina national- eller ras-egenskaper. Men dessa formulerades inte ur den judiska gemenskapen själv utan från ett överordnat majoritetsperspektiv. Därmed kunde judiskhet försees med många av antisemitismens kännetecken av den typ Lars M Andersson observerat i den vänsterinriktade skämtpressen på 1910-talet.⁵ Det var först när den judiska arbetarrörelsen själv växte ut till en socialistisk massfaktor efter första världskriget som äldre och nyare antijudiska stereotyper tenderade att försvinna ur socialdemokratins offentlighet.

Både socialdemokratin och kommunismen fördömde antisemitism under mellankrigstiden, en hållning som skärptes när deras huvudmotståndare, fascismen, placerade rasrenhet och judehat överst på sin agenda. Den judiska socialismen utvecklade också sin kraft inom de båda riktningarna, i form av s k bundister och vänstersionister på den socialdemokratiska sidan och genom betydande grupper judiska kommunister bland revolutionärerna. Uttryck för antisemitism eller nonchalans inför denna, kunde trots det sippra in i dåtidens vänster så att säga ”från sidan”, under trycket av mellankrigstidens radikaliserings av nations- och rastänkandet. När tyska kommunister i början på 20-talet försökte vinna ungdomar från den framväxande nationalsocialistiska rörelsen argumenterade en av partiledarna, Ruth Fischer själv judinna, att den som kämpade mot judiskt kapital redan var en klasskämpe ”även om han inte vet om det.” Och den svenska socialdemokratins första folkhemstid på 30-talet lämnade inte stort utrymme för solidaritet med förföljda judar från Tyskland. I Sovjetryssland upplöste Stalin 1929 kommunistpartiets judiska sektioner och satte punkt för perioden av en mer självständig radikal jiddishkultur. Även om judar också i fortsättningen kunde inneha ledande positioner inom det sovjetiska politiska, ekonomiska och kulturella livet kunde stalinismen återkommande spela ut det antisemitiska kortet i interna partistrider och utrensningar. Den s k ”läkarkomplotten” strax före Stalins död 1953, var det mest framträdande exemplet, men långtifrån ensamt. 1948, året då staten Israel utropades som självständig stat, med sovjetiskt

⁵ Lars M Andersson, *En jude är en jude är en jude. Representationen av ”juden” i svensk skämtpress omkring 1900-1930* Lund 2000

stöd, och det kalla kriget efter den sk "Pragkuppen" eskalerades, slog repressionen till mot den autonoma judiska regionen *Birobidzjan* och en antisemitisk kampanj mot judisk kultur och judiska intellektuella inleddes över hela Sovjetunionen. Arresteringsvågorna svepte bort *Birobidzjans* ledare och uttryck för judisk kultur fördömdes som "nationalism". Även i det sovjetockuperade Östeuropa efter kriget kunde antisemitiska tendenser tidtals få genomslag, som under Slanskyprocessen i Tjeckoslovakien och Gomulkas "antisionistiska" kampanj i Polen 1968.

Ändå är det ingen överdrift att påstå att antisemitismen under det korta 1900-talet i huvudsak utvecklades till i första hand den extrema högerens och fascismens vapen gentemot inte bara judarna utan hela det politiska fältet som i någon mening kunde betraktas som vänster, demokratiskt eller liberalt, socialistiskt eller kommunistiskt.

Arthur Engbergs formuleringar under 1920-talets första hälft befann sig ännu i den historiska skarv där antisemitism utan större konvulsioner kunde uttryckas från alla politiska läger. Tjugo år senare, när Engberg själv hörde till nazismens och antisemitismens motståndare i Sverige, fiskades hans formuleringar begärligt upp av nazistbladen som inte hade någon svårighet att hitta i de äldre förråden. Att dessa nyttjas flitigt än idag är ingen nyhet. När Ahmed Ramis *Radio Islam* 1989 fälldes för hets mot folkgrupp var det just för att ha citerat Arthur Engbergs artikel från 1921. Och det räcker med en blick i svenska nynazisters och antisemiters arsenal för att finna återbrukade inventarier även från äldre vänstersammanhang.

En synnerligen verkningsfull egenskap hos antisemitismen genom tiderna tycks nämligen ha varit dess fundamentala lösaktighet: fågel eller fisk, höger eller vänster? I historiens väldiga magasin tycks det ha funnits en variant för alla.

(En kortare version av artikeln finns i tidskriften *Expo* nr 2/2005)

[Till Tidsignal nr 2 \(2005\)](#)